

PAPER DETAILS

TITLE: Islam Hukukunun Statik Oldugu İddiası Tahlili

AUTHORS: Saffet KÖSE

PAGES: 0-0

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/184603>

İSLÂM HUKUKUNUN STATİK OLDUĞU İDDİASININ TAHLİLİ

Yrd.Doç.Dr. Saffet KÖSE
S.Ü. İlahiyat Fakültesi
Öğretim Üyesi

İlahi dinler insan hayatını bütün yönleriyle düzenleyen kaideleri ihtiva etmektedir. İslâm bu dinlerin sonuncusu ve dünya hayatı sona erinceye kadar da yürürlükte olanıdır. Buna göre İslâm hukuku da İslâm dininin bir parçasıdır ve kaynağı itibariyle ilahi bir hukuk sistemidir. Bunun tabii sonucu olarak da kanun koyucu Allah ve Peygamberdir. Birçok oryantalist ve Türk hukukçusu bu yönünü dikkate alarak İslâm hukukunun statik (donuk) bir yapıya sahip olduğu ve çağdaş ihtiyaçlara cevap veremeyeceği tezini savunmaktadırlar. Biz bu makalemizde bu görüşte olan araştırmacılardan bazılarının fikirlerini kaydettikten sonra onların iddialarını değerlendirmeye çalışacağız.

İslâm hukukunun statik bir yapıya sahip olduğunu iddia edenlerden bazılarının görüşleri şöyle:

Dr.Jean Baz:

“Fıkıh (İslâm hukuku) kaideleri müslümanların gözünde tam bir mükemmelliğe sahiptir ve değişmeye kapalıdır”¹. “Kur’an’da bütün mü’minlerin hayatları tanzim edilmiştir, hukuk mukaddes ve değişmez bir yapıya sahiptir., Kur’an hükümlerini

¹ Baz. Jean, *Essai sur la fraude a la loi en droit musulman*, s.1

yeni meselelere adepte etme serbestliği yoktur.”². “Vahyin eseri olarak İslâm sert bir yapıya sahiptir”.³ “Hz. Muhammed ve Raşid Halifeler döneminden sonra İslâm hukuku dönüklüğe girmiştir”.⁴ “İslâm hukuku sosyal hayatın gerçeklerine sonuna kadar mukavemet edememiş”,⁵ “Kur’an ve Sünnet İslâm’ın yayılmasıyla ortaya çıkan yeni ihtiyaçlara cevap verememiştir”.⁶ “Bunun neticesinde de İslâm Hukukçuları becerikli yorumlarla Kur’an’ın açık yasaklarını tersine çevirmeye gayret göstermişlerdir”⁷

Meşhur Oryantalist Emile Tyan da bu görüşlere katılmaktadır.⁸

Mir Saidat Ali Khan:

“İhtiyaçlara cevap veremez hale gelen kanunlar için bir hal çaresi bulmak gerekir. Bunun için basit ve makul olan yol ise kanun hükümlerini tadil, iptal veya ilga etmektir. Fakat İslâm hukukunda belirli ve kesin hükümler (kanunlar) ilahi ve kusursuz telakki edildikleri için böyle bir hal çaresi bulmak imkan dahilinde değildir. Bu nedenle İslâm hukukunda büyük bir eksiklik ve yetersizlik göze çarpmaktadır. Zamanın değişmesi ile yetersiz kalan ve zorluğa yol açan Kur’an ve sünnetin vazettiği hükümleri ilga etme veya yeniden gözden geçirip değiştirebilme gücü İslâm hukukunda mevcut değildir”.⁹

Ord.Prof.Dr. M.Fuat Köprülü:

² Baz, Jean, *a.g.e.*, s.2.

³ Baz, Jean, *a.g.e.*, s.3.

⁴ Baz, Jean, *a.g.e.*, s.4,8.

⁵ Baz, Jean, *a.g.e.*, s.8.

⁶ Baz, Jean, *a.g.e.*, s.227.

⁷ Baz, Jean, *a.g.e.*, s.9.

⁸ Tyan, Emile, *“La Procedure du “de faut” en droit musulman”*, s.127-239

⁹ Ali Khan, Mir Siadat, *“The Mohemmedan Laws against Usury and How They are Evaded”*, s.238-239.

“Zamanın ve muhitin icaplarını karşılayabilmek için “re’y” ve “kıyas” a yani hukuki istidlale kıymet vererek, “istihsan” ve “istislah” prensipleri ile ve *İctihâd* yolu ile hayatın dinamizmine tetabuk imkanını temine çalışmakla beraber, ilahi menşei ve dini mahiyeti itibari ile nass’a bağlı kalmak zorunda olan bir hukuk sisteminin bütün hukuki münasebetleri tanzime kafi gelemeyeceği pek tabiidir. Dini hukuk hükümlerinin ancak ilk dört halife devrinde tamamıyla tatbik edildiğini iddiaya dahi imkan yoktur...”¹⁰

Ord.Prof.Dr. Vasfi Raşid Sevig:

“Yaşayan bir cemiyetin hukuku yaşayan ve binaenaleyh tekamüle tabi bir kanun olmalıdır. Fıkıh ise donmuş ve bir mutlak sükûn haline gelmiş bir hukuktur. Her varlık ve her müessese gibi zamanın mahluğu olan İslâm hukuk sisteminin de zamanla bozulacağı tabii idi, yalnız zamanla bozulmuş olan fıkıh yeniden doğabilmek, yeni bir gonca halinde tekrar açabilmek kudretini kaybeylemişti... Hukuk büsbütün dinden ayrılmalıdır. Fıkıhın donmuş olması yüzünden memleket İslâm ve Avrupa müesseselerini dahi birbirine kaynaştıramamıştı.”¹¹

Ord. Prof. Dr. Sulhi Dönmezer:

“Hukukun hayatı takip etmesi, onun icaplarına, tahavvüllerine göre şekil alması lazımdır. Dini esaslara müstenid olan hukuk sistemlerinin en büyük kusurunun, hayatın icaplarını takip edememeleri olduğu malumdur. Gerçekten ilahi emirlerden mürekkep olan dini hukuka ait esaslar zamanla değişmez ve

¹⁰ Köprülü, “Fıkıh”, *İslâm Ansiklopedisi*, VI, 614

¹¹ Sevig, “Fıkıh ve Medeni Kanun”, s.229-231

binnetice değişen hayat karşısında onu zorlayan, tekamülü böylece önleyen tesirler icrasına başlar.”¹²

Ord. Prof. Dr. Sadri Maksudi Arsal:

“Fıkıh (İslâm Hukuku) dine müstenit bir hukuk sistemi olduğundan fıkıh tedris ve tahsilinde tamamiyle doğmatik bir metod takip olunmakta idi. Bu tedris usulunde tarihi, sosyolojik ve felsefi izahlara mahal yoktu. Tahsil edenin zihninde doğabilecek bütün “niçin”lere önceden cevap verilmiştir. Çünkü Kur’an, Hadis ve büyük İmamlar öyle emretmiştir veya öyle düşünmüşlerdir. İslâm hukuku dini bir hukuk olduğundan İslâm hukuku bakımından fakihlik fıkıh ahkâmını iyi bilmek, o ahkâmı harfiyyen tatbik etmekten ibaretti. Dünyevi hukuk sistemleri hakim olan ülkelerde müşahede ettiğimiz serbest tenkit ve tefsîr imkanları mevcut olmadığı için İslâm aleminde hukuk bir ilim derecesine yükselememiştir”¹³

Prof.Dr. Hıfzı Veldet (Velidedeoğlu):

“Büyük dinlerin teessüsü ile meydana gelmiş olan mukaddes kitaplar cemiyeti nizamlamak isteyen kaidelerle doludur... Demek ki din kaideleri içerisinde hem sadece uluhiyyeti ilgilendiren hakiki manasında din kaideleri, hem ahlak kaideleri ve hem de hukuk kaideleri dahildi. Ve böylece dinler bütün beşeri münasebetleri nizamlamak iddiasında idiler. Kaydetmek lazımdır ki beşer hayatının gidişinde dinler uzun zaman en mühim bir amil olmuşlardır. Ancak bu kaideleri insanlar değil uluhiyyet koymuş olduğu ve Allah tarafından konulan kaidelerin insanlar tarafından değiştirilmesine imkan olmadığı cihetle din düsturları içindeki

¹² Dönmezer, Sulhi, “Hukuk ve Hayat”, s.427.

¹³ Arsal, Sadri Maksudi, “Hukuk İlmi ve Sosyoloji I:Hukuk Kavaidi ve Hukuk ilmi”, s.21

hukuk kaideleri, daha doğrusu sırf beşeri münasebetleri tanzim eden din kaideleri, insanlığın gidişine ve zamanın tekamülüne ayak uyduramamak ve ileri devrin ihtiyaçlarını karşılayamamak mevkiine düşmüşlerdir. Bu itibarla dünya münasebetlerini tanzim eden hukuk kaideleri, ahiret münasebetlerini tanzim eden din kaidelerinden ayrılmıştır.”¹⁴

Prof. Dr. Zahit İmre:

“Her din kendisine inanan insanları belirli davranışlarda bulunmaya zorlar. Buna ilişkin kurallar din kitaplarında özellikle Kur'an'da, İncil'de ve Tevrat'ta açıklanmışlardır. Ayrıca din adamları da bir takım kurallar koymuşlardır... İnsan vicdanı serbesttir. Dinde bu serbestlik yoktur...Hukuku dinden ayırmak zaruridir. Çünkü modern toplumu din üzerine kurmaya imkan yoktur, bununla vicdan serbestisinin bulunmadığı , her türlü ilerlemeye kapalı bir dünyaya gitmiş oluruz... Hukukun dinden ayrılması zaruridir. Din inanış ve vicdan kurallarıdır. Hayat ilerlese ve değişse bile bunlar aynı kalırlar. Hukuk ise hayatın nizamıdır ve hayatla birlikte devamlı bir gelişme ve oluş halindedir.”¹⁵

Prof.Dr. A.Şeref Gözübüyük:

“Toplumu düzenleyen kurallar arasında, din kuralları yüzyıllar boyu önemini korumuştur. Din kitapları toplumu düzenleyen kurallarla doludur. Din kuralları bir yandan birey ile tanrı, diğer yandan bireyler arasındaki ilişkileri düzenler. Bu kurallar tanrı tarafından konulmuş olan kurallardır. Bunları bireyler değiştiremezler. Din kuralları bu niteliğinden dolayı

¹⁴ Veldet, Hıfzı, *Medeni Hukuk*, s.24-25

¹⁵ İmre, Zahit, *Medeni Hukuk*, s.24-25

donmuş kurallardır. Buna karşılık toplumun sürekli değişen ve oluşan bir niteliği vardır. Bu nedenle din kuralları toplumun gereklerini yakından izleyememiştir... Din kuralları ile hukuk kuralları arasında bazı önemli farklar vardır. Din kuralları insanların inançları ile ilgilidir. Tanrı buyruğu olan kurallar değişmezler. Buna karşılık hukuk kuralları toplumun düzenini sağlamak için konmuş ve değiştirilebilen kurallardır... İslâm hukuku, dinsel ilkelere dayanan bir hukuk sistemidir... *İctihâd* yolunun kapanmış olması, İslâm hukukunun gelişimini durdurmuştur... Dinsel bir hukuk sistemi olan İslâm hukuku, çağdaş toplumun ihtiyaçlarını karşılayamamaktadır.”¹⁶

Prof.Dr. Necip Bilge:

“Sırf dine dayalı, yani insanın Tanrısı ile olan ilişkilerine değinen ve Tanrı buyruğu sayılan kurallar genellikle sonsuz (ebedi) ve değişmez sayıldıkları halde, dinin, dünya hayatını ilgilendiren ve hukuksal nitelik taşıyan kurallarının zaman içinde doğan yeni gereksinimlere göre değişebilir olması gerekir... Fakat dinde evrim çok daha yavaş olmaktadır. Halbuki hukuk alanında evrim ve değişme dindekilere göre çok daha hızlıdır... Ahiret hayatını ilgilendiren gerçek din kurallarıyla, dünya yaşamına özgü hukuk kurallarının birbirinden ayrılması daima ihmal olunmuştur. Hatta dünyasal ilişkilere ilişkin olsalar bile, din önderi tarafından bildirilen bütün kuralların Tanrı katından gönderilmiş bulunduğuna ve bu kuralların insanlarca değiştirilmesi olanağı bulunmadığına inanıldığı için dünya ilişkisini düzenleyen dinsel kurallar, toplumun evrimine ve bunun doğurduğu gereksinimlere ayak uyduramamış ve bunun sonucu olarak din adamlarının ortaya çıkardıkları *şer'i hilelere* sapılmıştır. Halbuki bu yola sapacak

¹⁶ Gözübüyük, A.Şeref, *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*, s.12-14.

yerde dünya ilişkileriyle ilgili olan ve hukuksal nitelik taşıyan eylemsel din kurallarıyla, ahiret hayatına ilişkin olan inançsal din kurallarını birbirinden ayırmak ve dinsel kaynaklardaki hukuk kurallarını zaman evrimine ve koşullarına uydurmak herhalde daha uygun olurdu..."¹⁷

Prof. Dr. Esat Arsebük; din ve ahlak kaideleri ile hukuk kaidelerinin birbirinden ayrılmasını medeniyetin bir zaferi olarak telakki etmektedir.¹⁸

İDDİALARIN ÖZÜ

Yukarıda görüşlerine yer verilen bazı oryantalistler ile eski ve yeni Türk hukukçularının genel manada din ve özel olarak da İslâm ve İslâm hukuku hakkındaki bu iddialarında üzerinde durdukları konunun satırbaşlarını şu şekilde tesbit etmek mümkündür.

1. Din hayatın bütün yönlerini içine alan kurallardan oluşmaktadır. Ancak bunlar Allah tarafından konulmuş olduğu için statiktir (donuk, durgun) ve değişmeye kapalıdır. Hayat ise sürekli değişme ve gelişme halindedir. Bu sebeple din kuralları geldiği dönemde günün ihtiyaçlarına cevap verse de bu günün problemlerine çözüm getiremez. Bundan dolayı din kurallarına uymak demek her türlü gelişme ve ilerlemeye kapalı olmak, modern hayatı çözümsüzlüğe götürüp dondurmaktır.

2. İslâm hukuku dine dayalı bir hukuk sistemidir. Bunun tabii sonucu olarak o da statiktir, gelişmeye değişmeye kapalıdır. Buna bağlı olarak İslâm hukuku modern çağın problemlerine çözüm bulamaz. Zira yeni ortaya çıkan olayların çözümü Kur'an'ın kapsamı dışındadır, mevcut misaller de yetersizdir.

3. İslâm'da hukuk bir ilim seviyesine yükselememiştir. Kur'an, hadis, büyük imamlar neyi emretmişse, tarihi, sosyolojik,

¹⁷ Bilge, Necip, *Hukuk Başlangıcı*, s.26-28

¹⁸ Arsebük, Esat, *Medeni Hukuk*, s.17

felsefi izahlara girişmeden onları aynen kabul etme zorunluluğu vardır. Bu da İslâm hukuk öğretiminde doğmatik bir metodun takibedilmesini gerektirmiştir.

4. İslâm'da din adamları da bir takım kurallar koymuştur.

5. *İctihâd* kapısı kapalıdır.

5. Bütün bunların neticesinde din kuralları Allah ile kul arasında olan ibadetleri düzenlemeli, hukuk kuralları da dünya münasebetlerini tanzim etmelidir. Bu sebeple din işleri ile dünya işleri birbirinden ayrılmalıdır. Din ve ahlak kuralları ile hukuk kaidelerinin birbirinden ayrılması medeniyetin bir zaferidir.

İDDİALARIN TEMELİ

Eski Pakistan Adalet bakanı *Bukhsh K. Brohi*'nin de söylediği gibi Batılı düşünürler arasında İslâm hukukunun yapısı itibariyle statik olduğu fikri oldukça yaygındır ve onların bu konuyu işleyen hemen hemen bütün eserlerinde bu fikirler bulunmaktadır.¹⁹ Oysa laik bir kültürde doğup büyümüş olan en aydın Avrupalının bile, bir müslümanın hayatını bütünüyle ilahi bir düzene göre tanzim etmekle emredilmesini kavrayabilmesi oldukça zordur.²⁰ Çünkü *W. Montgomery Watt*'ın da söylediği gibi bir Avrupalı Hristiyan için din hayatın ancak bir bölümünü içine almaktadır.²¹ Oryantalistleri bu tür bir iddiaya sevkeden de bu laik anlayış olmalıdır. Onlar gerek kendi inandıklarının dışındaki dinlere gerekse farklı kültürlerle kendi zihniyetlerinin dar çerçevesi zaviyesinden baktıkları için yaşadıkları problemlerini İslâm ve müslüman toplumlarında da görme eğilimindedirler. Hristiyan oryantalistlerin İslâm'a bakışlarında izledikleri tutum böyle iken bir yahudi olan Jerusalem Üniversitesi Şark Tetkikleri Enstitüsü başkanı *S.D. Goitein* de aynı tavrı takınarak Yahudilikteki

¹⁹ Said Ramazan, *İslâm Hukuku*, s.13

²⁰ Said Ramazan, *a.g.e.*, s.15

²¹ Watt, *Modern Dünyada İslâm Vahyi*, s.21

problemlerin İslâm'da da bulunduğu önyargısıyla hareket etmekte, İslâm ile Yahudiliği problemleri halledecek yerde ortaya çıkardıkları noktasında birleştirmektedir.²² Aslında Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm vahiy kökenli üç büyük dindir. Fakat insanların Yahudilik ve Hıristiyanlığı dejenere etmeleri ve aslını bozmaları üzerine Allah İslâm'ı göndererek daha önceki dinleri hükümsüz kılmıştır. Din işleri ve dünya işleri ikilemi de, devlet ile kilisenin birbirlerine rakip olmalarından sonra ortaya çıkmış hıristiyanlıkla ilgili bir meseledir. İslâm'ın gelmesi ile de böyle bir probleme mahal kalmamıştır. Kaldı ki Yahudilik ve Hıristiyanlığın aslında da böyle bir problem yoktur. Bu sebeple az önceki iddiaları savunan bazı oryantalistlerin İslâm'ı yeniden şekillendirdikleri kendi dinleri ile özdeşleştirerek ileri sürdükleri görüşleri İslâm dini açısından bir kriter teşkil etmez. Ne yazık ki, İslâm'ı gereği gibi incelemeyen aynı iddiaları -oryantalistlerin görüşlerini esas alarak- bazı Türk aydınları da tekrarlamışlardır. Ancak, İslâm dini ve İslâm hukuku objektif olarak incelendiğinde ona dinamizm kazandıran özellikler bulunduğu dikkati çekmektedir. Şimdi bunları ele alalım.

İSLÂM HUKUKUNA DİNAMİZM KAZANDIRAN ÖZELLİKLER

I. Her Meselenin Çözümünü İhtiva Eden Temel Prensip Vazedişi:

²²Goitein, S.D., "İslâm Hukukunun Doğum Anı", s.57

Kur'an-ı Kerim'in ifadesiyle Allah her şeyin yaratıcısıdır.²³ İnsanı bu dünyada kendisine halife kılmış²⁴ ve yalnızca kendine kul olmak üzere yaratmıştır.²⁵ Kulluk bu dünyada yapılacağına göre bu, Allah'ın istediği şekilde olacaktır. İşte bunun için Allah dinleri göndermiştir. Dinlerin özünde bulunan emir ve yasaklara uyup uyulmadığına göre de ahiret yurdunda insanı hasaba çekecektir.²⁶

İlahi dinler hayatın bütün yönlerini kuşatan kurallar bütünüdür. Hukuk da dinin bir parçasıdır ve ilahi dinlerde toplumsal ilişkileri düzenleyen en önemli müesseselerden birisidir. Bu husus İslâm hukukunun statik olduğunu ileri sürenlerin de kabul ettiği bir gerçektir. Mesela oryantalistlerin önde gelen isimlerinden Ignaz Goldziher (ö.1921) şöyle demektedir: "*Fıkıh İslâm hukuk ilminin adıdır. Dini, siyasi ve medeni hayatın bütün yönlerini en geniş şekilde içine almakta olup hem ibadetlerde hem de aile, miras, mal ve akitler gibi sosyal hayatın münasebetleri gereği olan bütün muamelelerde (muamelat) uyulacak veya kaçınılacak cihetlere dair hükümleri ihtiva eder. Ayrıca ceza hukukuna ait esaslar ile muhakeme usullerine ve nihayet devletin idaresi ve teşkilatı ile savaş hukukunu ilgilendiren hükümler de fıkıh mefhumunun şumulu içindedir. Amme ve fert hayatının ve ticaret münasebetlerinin bütün yönlerini tanzim eden dine dayalı hukukun adı fıkıhtır.*"²⁷ Ömrünü İslâm hukuku araştırmalarına hasretmiş olan Prof.Dr. Joseph Schacht (ö.1969) da aynı görüşe katılmakta ve şöyle demektedir; "*Kutsal İslâm hukuku, dini görevlerin bütününe içine almaktadır. Bu görevler, bir müslümanın hayatının bütün yönlerini düzenleyen Allah'ın*

²³ En'âm(6), 102; Ra'd (13), 16; Gafir (40), 62

²⁴ Bakara (2), 30.

²⁵ Zariyat (51), 56

²⁶ İsra(17), 14,71; Neml (27), 89-90; Necm (53),39-41, Haşr(59),18; Hakka (69), 19,25; Kariâ (101), 6-9

²⁷ Goldziher, "Fıkıh", *The Encyclopaedia of Islam*, II, 886

emirlerinin tümüdür. İslâm hukuku ibadetler ve dini merasimlerle ilgili esasları ihtiya ettiği gibi aynı derecede siyasi ve hukuki kuralları da kapsamaktadır. Akılda tutmak gerekir ki İslâm'da hukuk, dini ve ahlaki kurallar sisteminin bir parçasını oluşturur."²⁸ Prof.Dr. S.D.Goitein ise aynı şeyleri şu sözleriyle ifade etmektedir: "İslâm dininin kudsiyeti, sistemi içinde hukuki mefhumlara verilen ehemmiyette mündemiçtir. Şeriat yani kutsal hukuk bu dinin hakiki cevherini, fıkıh (kudsi hukuk ilmi) ise kelimenin gerçek manasında bu dini hukukun ilmini teşkil eder... Herkesin bildiği gibi şeriat (din) akitler ve miras kaideleri gibi sırf hukuki meseleler ile namaz ve oruç gibi dini vazifeler arasında bir fark gözetmez, hepsi kudsi hukukun bir parçasıdır"²⁹.

W. Montgomery Watt da aynı görüşlere katılmaktadır.³⁰

Bu görüşlerden de anlaşılacağı üzere İslâm hukukunu inceleyenler onun sosyal hayatın bütün yönlerini kapsadığını ifade etmektedirler. Zaten bir hukuk sisteminin varlığından bahsedilmesi bunu zarurî kılmaktadır. Zira hukuk fertlerin birbirleri ve devletle olan ilişkileriyle devletler arası münasebetleri konu alan bir kurallar bütünüdür. İslâm hukuku buna Allah ile kul arası ilişkileri de dahil etmektedir. Görüşlerine yer verilen iddia sahipleri de bunu reddetmiş değillerdir.³¹ Fakat onların asıl iddiası İslâm hukukunun yapısı itibariyle statik olmasından dolayı hukuki ihtiyaçlara cevap vermeyeceğidir. Ancak, İslâm alimleri bu iddiaları reddederek dünya hayatında ortaya çıkabilecek bütün meseleler için İslâm hukukunda bir çözüm bulunduğunu konusunda görüş birliği

²⁸ Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, s.1; ayrıca bk. "Şeriat", *İslâm Ansiklopedisi*, (MEB yay), XI, 431

²⁹ Goitein, "İslâm Hukukunun Doğum Anı", s.57-58

³⁰ Watt, *Modern Dünyada İslam Vahyi*, s.21

³¹ Mesela bk. Goldziher, "a.g.m.", II, 886; Köprülü, "a.g.m.", IV, 608; Bilge a.g.e., s.27-28

etmişlerdir.³² Gerçekten İslâm'ın son ilahi din olması³³, insanların kıyamete kadar bütün problemlerini halledecek bir özellikte olmasını, evrensellik niteliği ve bütün insanları kendisine uymaya davet etmesi³⁴ de coğrafi bölge ve etnik köken farkı gözetmeksizin bütün insanların her türlü meselelerine çözüm getirmesini zaruri kılmaktadır. İşte, İslâm'ın bunu temin edecek özelliklerinden birisi ve en önemlisi zaman ve mekana göre değişmeyen ancak, farklı olaylara her zaman ve her yerde çözümü ihtiva eden genel prensipler vazetmesidir. Bu genel çerçeveli prensipler, şekilleri farklı fakat gayeleri aynı başka hükümler çıkarmaya uygun hikmetler ve maslahatları içeren esaslardır.

İnsanlık daima tekamül halinde olduğundan insanı ilgilendiren olayların bir sınırı yoktur. Bundan dolayı her olay için bir hükmün tayin edilmesi söz konusu değildir. O halde özünde birçok olayın çözümünü ihtiva eden genel prensiplerin vazedilmesi zarureti, kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.³⁵ İslâm'da

³² Hallâf, *Abdülvehhab, Mesâdiru't-teşri'il-İslâmî*, s.155; Zerkâ Mustafa, *"el-İctihâd ve devru'l-fikh fi halli'l-müşkilât"*, s.150

³³ *Ahzab* (33), 40

³⁴ *Nisâ* (4), 79; *Enbiya* (21), 107; *Sebe'* (34), 28

³⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, II, 37-38; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkî'in*, I, 33, vd; Şâtibî, *el-Muvâfakât*, IV, 92; Teftâzânî, *et-Telvîh*, II, 144; Ahmed, M.Şerif, *Tefsîru'n-nusus*, s.197; Muslehuddin, Muhammed, *Philosophy of Islamic Law*, s.118, 126-128; Tahmaz, *Mizâtü's-şerî'ati'l-İslâmiyye*, s.67; Hallâf, *Mesâdiru't-teşri'i'l-İslâmî*, s.157 vd.; Medkûr, M.Sellam, *Vucûbu tatbîkî şerî'ati'l-İslâmiyye*, s.5, İbn Âşûr, *Makâsîdü's-şerî'ati'l-İslâmiyye*, s.88-90, 93; Nemr, *el-İctihâd*, s.126; Karaman, *İslâm Hukukunda İctihâd*, s.27, Ömeri, Nadiye Şerif, *el-İctihâd*, s.197, 255 vd; a. mlf., *İctihâdü'r-Rasûl*, s.364-367; Uzunpostalcı, Mustafa, *Hukuk ve İslâm Hukuku*, I, 124, Zerkâ, Ahmed, *"Umumi olarak Hukuk"*, s.17; Zerkâ, Mustafa, *"el-İctihâd"*, s.150-151; Aktan, Hamza, *"İslâm Hukukunun Dinamizmi"*, s.85-86

olan da budur. *Zerka*'nın ifadesiyle İslâm hukukunun temel kaide ve prensipleri yeni hadiselerin hükümlerini içine alma ve detaylandırma bakımından şaşılacak bir kabiliyet, yumuşaklık ve genişliğe sahiptir. Bu hüküm ve prensiplerin -Kitap ve Sünnetteki- asli naslarını birkaç sayfaya sığdırmak mümkündür.³⁶ İbadetler, bazı cezalar ve miras hükümleri gibi kesin neticeye bağlanan ve zaman-mekana göre değişmeyecek bazı nadir hükümler de kendilerindeki faydanın sürekli sabit olması sebebiyledir. Bunların devamlı ve bağlayıcı olmasında da bir sıkıntı yoktur. Çünkü bu hükümler, insan ruhunun derinliklerinde kök salmış olan asli esaslardır. Muamelat konularında ise, zaman ve durumların değişmesiyle, ayrıntı sayılan normların da değişmesine ihtiyaç vardır. Bu konuda değişmez hükümler vazetmek ümmet için büyük bir zorluktur. Bundan dolayı Kur'an'ın hükümleri genel prensipler çerçevesinde gelmiştir. Bu genel esaslar, İslâm'ın evrensel ve son din olmasının da tabii bir sonucu olarak -zaman ve mekana bağlı olmaksızın- hukuka konu olan münasebetleri tanzim hususunda yeterli bir temel teşkil edebilmek için, çok çeşitlilik arzeden fiil ve olayların ortak ve sabit karakterlerini ihtiva etmektedir. Bu da İslâmî hukukunun olaylara daha iyi intibakını, esnekliğini ve dinamizmini sağlamaktadır. Bu sebeple, her türlü problemin çözümü için bu esaslarda bir temel bulunabilmektedir. Söz gelimi,yönetim konusunda Kur'an-ı Kerim'in vazettiği³⁷ ve

³⁶ Zerka, "Umumi Olarak Hukuk", s.43

³⁷ Al-i İmrân(3), 159; Şûrâ(42),38

Hız. Peygamber'in de çok önem vererek tatbik ettiği şura esası³⁸ genel bir prensiptir. Kur'an-ı Kerim, konunun detaylarını İslâm hukukunun temel çerçevesinde belirlenmek üzere idarecilere bırakmıştır. Bu noktada, şuranının bir yönünü teşkil eden şura meclisini ele almak konuya açıklık kazandıracaktır. Hız. Peygamber Uhud savaşında, halkın çoğunluğu ile istişare etmiş³⁹ Havazin ganimetlerinde mevcut müslümanların tamamı ile, Hendek muhasarasında Gatafan'ın çekilmesi için yapılacak anlaşmalarda Sa'd b. Muaz ve Sa'd b. Ubade gibi kendi kavimleri içinde yükselmiş kişilerle⁴⁰, Bedir esirleri konusunda müslümanların bir kısmı ile istişarede bulunmuştur.⁴¹ Buna göre şura meclisi değişik kadrolardan oluşabilmektedir. İdarecilerin uyması gereken nokta uzman kişilerle istişare etmektir. Bunun detayları ise, idareci, tarafından ihtiyacın gerektirdiği şekilde zaman ve zemine göre belirlenecektir. Bu aynı zamanda istişare edilebilecek seviyede bilgi, beceri ve tecrübe sahibi uzmanları bulundurmanın ve yetiştirmenin gerekliliğini de ifade etmektedir.

Bu genel prensipler zaman ve mekan üstü bir niteliğe sahip olduklarından her toplumun aradığı çözümü İslâm'da bulabilmesini sağlamaktadır. Bu aynı zamanda İslâm'ın bütün insanlar arasında mevcut ve herkes tarafından kabul görecektir ortak

³⁸ İbn Teymiyye, *es-Siyâsetü's-şer'iyye*, s.386, 387; Hemmam Abdurrahim Sa'd, "*Arzu'l-ehâdisi'n-nebeviyye el-müteallika bi's-şûrâ*", I,85-107

³⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, III, 351

⁴⁰ Abdürrezak, *el-Musannef*, V, 367-368; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VI, 130-133

⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, III, 105, 188, 219-220; Zeydan, Abdülkerim, "*Hukuku'l-efrad fi dari'l-İslâm*", s.102-104

bir vasma dayandığını da ifade etmektedir ki bu İslâm'ın insan yaratılışına (fitrat) uygunluğudur⁴². Bu özelliklerinden dolayı İslâm temel esasları ve getirdiği genel prensipleriyle sıkıntı ve zorluk olmaksızın çeşitli durumlara kolaylıkla tatbik edilebildiği gibi çeşitli asırlarda yaşamış toplumların ve farklı milletlerin hayat tarzlarını kolaylıkla kendi hükümleri çerçevesinde oluşturabilmiştir. İslâm'ın Arap, Kıptî, Berberî, Rum, Tatar, Hint, Çin, Türk vb. milletlerin durumlarını değiştirmesi ve -kabul edilebilir adet ve alışkanlıklarına dokunmaksızın-onların eski batıl alışkanlıklarını kolaylıkla söküp atabilmelerini sağlaması bunun sonucudur.⁴³ *Muhammed İkbâl de Prof. Hurten* den bu konuda şunu nakletmektedir "İslâm'ın özü ve ruhu öylesine geniştir ki bunun sınırsız olduğunu söylemek daha doğru olur. İslâm - sadece dinsiz ve Allahsız fikirler hariç - etrafında bulunan milletlerin elde edilebilecek bütün görüşlerini benimseyip kendi yapısının bir parçası haline getirmiş, onların kendine özgü bir şekilde ve yönde gelişmelerini sağlamıştır."⁴⁴

Bütün bunların bir uzantısı olarak Allah Teala Kur'an-ı Kerim'de⁴⁵ ve Hz. Peygamber de hadislerinde insanların görüş alanını daraltıp onları sıkıntıya düşüreceği için hukuku dondurucu nitelikte soru sorulmasını, diğer bir söyleyişle teferruata ait her meseleye teşri kaynağından cevap aramayı yasaklamışlar⁴⁶ ortaya çıkacak meselelerin çözümünü kendilerinin yeterli gördüğü temel esaslara havale etmişler ve bilinçli boşluklar bırakmışlardır. Bununla bir çok şey zaman ve mekanın icabına terkedilmiş ve çeşitli uluslara, topluluklara kendileri yardımıyla yeni ve değişen

⁴² İbn Âşur, *a.g.e.*, s.88

⁴³ bk. İbn Âşur, *a.g.e.*, s.92-93

⁴⁴ İkbâl, *İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s.22

⁴⁵ *Mâide* (5), 101

⁴⁶ Buhârî, "*İ'tisâm*", 3; Müslim, "*Fezâil*", 130,132,133; Ebû Dâvûd, "*Sünnet*", 6

şartlara ayak uydurabilecekleri geniş bir hareket alanı bırakılmıştır. Hz. Peygamber hiçbir zaman müslümanların kendi düşüncelerine göre hareket etmekte serbest oldukları şeyleri konu edinen sorulara cesaret vermemiştir.⁴⁷ Bunun yanısıra, Hz. Peygamber özel konuları ve cüz'i meseleleri ilgilendiren bir çok soruya, cevabın içinde bulunduğu temel prensip ifade eden hadisleriyle cevap vermiştir. Bundan dolayı, O'nun bir özelliği de "*cevâmi'u'l-kelim*" (az söz ile çok geniş ve derin manalar ifade eden) olmasıdır.⁴⁸ Bu konuyu daha iyi anlatabilmek açısından şu iki örneği zikretmek yerinde olacaktır. *Ebû Hureyre 'nin* rivayet ettiğine göre kendisine bir şahıs: "*Ya Rasûlallah, denizde yolculuğa çıkıyoruz. Yanımızda az su bulunduruyoruz. Onunla abdest alsak içme suyu sıkıntısı çekeceğiz. Deniz suyuyla abdest alabilir miyiz?*" deyince Hz. Peygamber: "*Deniz suyu temizleyici, ölüsü ise helaldir*" buyurmuştur.⁴⁹ Hz. Peygamber bu soruya sadece evet diyerek cevap verebilirdi. Ancak bu durumda izin, zaruret hali ile kayıtlı olacak⁵⁰ ve yalnızca o soru cevaplanmış olacaktı. *İmam Şafî* (ö.204/819), hadisin bu özelliğini ifade için "*Bu hadis taharet (temizlik) ilminin yarısıdır*" ifadesini kullanmakta⁵¹ *İbnü'l-Mulakkın* (ö.804/1401) da "*Bu hadis taharet ilminin esaslarını ortaya koyan, bir çok hüküm ve önemli kaideleri ihtiva eden büyük bir hadistir*" demektedir.⁵² Konu ile ilgili tipik bir örnek de şudur:

⁴⁷ Muhammed Ali, *The Holy Qur'an*, s.271'den naklen Said Ramazan, *İslâm Hukuku*, s.86.

⁴⁸ Buhâri, "*Ta'bir*", 11, Müslim, "*Mesâcid*", 5-8; Tirmizî, "*Siyer*", 5; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 172,212,250,264,268,313,412,442,455,50

⁴⁹ Ebû Dâvûd, "*Tahâret*", 41; Tirmizî, "*Tahâret*", 52; Nesâî, "*Tahâret*", 46, "*Miyâh*", 4 "*Say*", 35.; İbn Mâce, "*Tahâret*", 12 "*Sayd*", 12; Dârimî, "*Vudû*", 53, "*Sayd*", 6; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 237-361...

⁵⁰ Şevkani, *Neylû'l-evtâr*, I, 16

⁵¹ Şevkani, *a.g.e.*, I, 17

⁵² Şevkânî, *a.g.e.*, I, 17

Bir adam Ümmü Kays adında bir kadınla evlenmek istemiştir. Kadın evliliğin olabilmesi için Mekke'den Medine'ye hicreti şart koşmuş adam da bunu kabul etmiştir.⁵³ Konunun hükmü Hz. Peygamber'e sorulduğunda; "*Amellerin değer ölçüsü niyetlerdir. Herkesin eline geçecek olan da niyet ettiği'dir*" şeklinde genel bir kaide koyduktan sonra bu çerçevede "*Kimin hicret etmekten maksadı elde edeceği dünyevi bir menfaat veya evleneceği bir kadın ise hicreti onadır*" şeklinde o özel soruyu cevaplandırmıştır.⁵⁴ "*Bir işten maksat ne ise hüküm ona göredir*" şeklinde bir külli kaide olarak *Mecelle*'de ifadesini bulan⁵⁵ bu esasî İslâm alimleri kapsamlı bir hukuk prensibi olarak işletmişlerdir. Buna göre, İslâm hukukunda medeni hukuk alanına giren ve özellikle boçlar hukuku ile ilgili işlemler konusunda Roma hukukunda olduğu gibi şekilci (formalist) bir anlayış benimsenmemiş, irade beyanlarında olabildiğince gerçek iradenin tesbiti yönünde seçimler yapılmıştır. Ceza hukuku alanında da, İslâm hukukunda sadece maddi unsura bakılmamış, suç, onu işleyen kişinin suç iradesiyle birlikte değerlendirilmiştir. Hukuk felsefesi ve metodolojisi alanında ise İslâm hukukunun bu prensipten yararlanması sonucları büyük olmuştur. Kanun koyucunun iradesini belirleyebilmek için, Batılı hukukçuların uzun bir süre şekle ve lafız unsuruna bel bağlamasına karşın İslâm hukukçuları daha çok erken dönemlerde bu prensipten hareketle kanun koyucunun amaçlarını tespit için çok ince kavramlar geliştirmişler ve derin tahliller yapmayı başarabilmişlerdir.⁵⁶

⁵³ İbn Dakikî'l-İd, *İhkamü'l-Ahkâm*, I, 62

⁵⁴ Buhârî, "*Bed'ü'l-vahy*", I, "*İmân*", 41, "*Nikâh*", 5; Müslim, "*İmâre*", 155; Ebû Dâvûd, "*Talâk*", 11; Tirmizî, "*Feza'ilü'l-cihad*", 16; Nesâî, "*Tahâret*", 59; İbn Mâce, "*Zühd*", 26

⁵⁵ *Mecelle*, md., 2

⁵⁶ Dönmez, İbrahim Kâfi, "*H. Peygamber'in Tebliğine Hakim olan Başlıca Hukuk Prensipleri*", s.169-171; ayrıca bk. Zeydân, Abdülkerim, "*Eserü'l-kusûd fî'l-tasarrûfât ve'l-ukûd*", s.249-270; Zühaylî, Vehbe,

İslâm hukukuna dinamizm ve akıcılık kazandıran bu yöndeki özelliğini ortaya koyma açısından bazı hukuk dallarından örnekler zikretmek yerinde olacaktır.

Bugün medeni kanunda bir çok madde halinde mevcut olan akitlerle ilgili İslâm hukukunun (Kur'an ve sünnet) vazettiği prensipler şunlardır:

a. Kanuna uygun bir akit ancak akdî yaparı bağlar. Akdî yaparın borcu haleflerine (varis ve kendisine vasiyet edilen gibi) intikal etmez.

b. Amme nizamı ve ahlaka aykırı olmayan akdî şartlar serbesttir ve akdî yaparı bağlar.

c. Akitler rızaya dayanır, şekil ve merasim şartı yoktur.

d. Akitlerin kuruluş ve ifasında hüsnü niyet gereklidir. Akdî yapanlardan herbirinin diğerine karşı başvurduğu hile, aldatma, yanıltma ve iğfali (karşılıklı rıza prensibini bozduğu için) akdî feshetme imkan ve muhayyerliği verir.

e. Akit sözleşmesinin sükut ettiği her noktada akdî meydana getireceği hak ve borçların sınırını tayin hususunda örf-adet esastır.⁵⁷

Ceza hukuku sahasında da şu esaslar mevcuttur:

a. Her yasaklanmış fiil suç sayılır, her suçun işlenen suç fiiline uygun, iç güvenliğinin gerçekleşmesi ve failin ıslahı için yeterli olacak şekilde (özel ve genel caydırıcı) bir ceza ile karşılanması gereklidir.

b. Adam öldürme, zina etme, içki içme, iffetli bir kadına zina iftirası, hırsızlık ve soygun dışındaki cezalar tayin edilmemiştir. Çünkü bu cezaların zaman ve mekanın değişmesiyle

⁵⁷ "Nazariyyetü'l-bâ'is fi'l-ukûd fi'l-fikhi ve'l-usûl", s.15-31; Karadâgî, Ali Muhyiddin, *Mebde'ü'r-rızâ fi'l-ukûd*, muhtelif yerler; ayrıca bu konuda bazı örnekler için bk. Ali Haydar, *Dünerü'l-hükkâm*, I, 28-34

⁵⁸ Zerka, Ahmed, "Umumi Olarak Hukuk", s.19-20; ayrıca bk. Hallâf, *Mesâdiru't-teşri'i'l-İslâmî*, s.155-157; Muslehuddin, *Philosophy of Islamic Law*, s.127

değişikliğe uğraması icab eder. Teşri organı bu esasa göre cezaları kanuna bağlayabileceği gibi kanun bulunmadığında hakim, yer ve şahıs durumunu gözönüne alarak cezayı takdir edecektir.

c. Cezada şahsi sorumluluk esastır. Hiç kimse diğerinin suçunun yükünü çekmez.⁵⁸

Anayasa hukuku:

a. Genel ahlak ve kamu düzenini bozmamak ve başkalarının hakkına tecavüz etmemek şartıyla tam hürriyet.

b. Kanun önünde eşitlik ve adalet.

c. Yönetim şura esasına dayanır.⁵⁹

Devletler hukuku sahasında:

a. İnsan haklarında eşitlik.

b. Devletlerarası ilişkiler gerek harp gerekse sulh halinde adalet esasına dayanmalıdır. Sulh halinde, devlet ve halkının tüm kazanılmış haklarına saygı gösterilir. Savaş halinde, düşmanın kötülüğünü defedecek tedbir ve fiil sınırını aşmak caiz değildir.

c. İslâm devleti ile diğer devletlerarası ilişkilere saygı gösterilir.

d. Haber verip ikaz etmeden savaş caiz değildir.

e. Misillemeye bulunma (mütekabiliyet) İslâmî esaslara aykırı olmamak şartıyla caizdir.⁶⁰

Diğer hukuk dallarında da aynı esas takip edilmiştir.

2. İctihâd Mecburiyeti:

⁵⁸ Zerka, Ahmed *a.g.e.*, s.21-21; Hallaf, *a.g.e.*, s.158-159; Muslehuddin, *a.g.e.*, s.128

⁵⁹ Zerka, Ahmed *a.g.e.*, s.21-23; Hallaf, *a.g.e.*, s.158

⁶⁰ Zerka, Ahmed, *a.g.e.*, s.25-28

İslâm hukukunun bir çok olayın çözümünü ihtiva eden genel prensipler vazetmesi ve bilinçli boşluklar bırakarak her topluma, zaman ve zemine göre kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir hareket alanı tanınması ⁶¹ yapı ve öz olarak İslâm hukukunun dinamik olduğunu ifade eder. Ancak bu, genel prensiplerin işletilmesi ve boşlukların adelet ve nısfet ölçüleri içerisinde doldurulması halinde yaşanan hayat açısından bir değer taşır. Bunu insanların bütün ihtiyaçlarını karşılayabilecek durumda olan, anahtarı insanlara verilmiş, yeri ve yolları gösterilmiş büyük bir hazineye benzetmek mümkündür. Hazine değerinden hiç bir şey kaybetmemekle beraber insan açısından değer taşıması yoluna düşüp anahtarıyla kapısından içeriye girmeye bağlıdır. İşte bu hazine nassların temel prensipleri, anahtarı da *İctihâd*dir. Yeni olayların *İctihâd*la çözümlenmemesi halinde hukukta donukluk başlar, hukuk olayları takip edeceği yerde hadişeler hukuka uydurulmaya çalışılır ve böylece olaylara intibaksızlık baş gösterir. IV./X. asırdan sonra *İctihâd* müessesesinin gereği gibi işletilmemesi neticesinde böyle bir olumsuzluk ortaya çıkmıştır. Fakat bu İslâm hukukunun yapısından değil harici sebeplerden kaynaklanmıştır. Bu sebeple biz bu sebepler üzerinde durmayacağız. ⁶² Çünkü konunun başında görüşlerine yer verilen hukukçular hazinenin anahtarını elinde tutanları değil, doğrudan İslâm hukukunun yapısı ve özünü yani bu hazinenin kendisiyle ilgili tekitlerde bulunmuşlardır.

⁶¹ Bardakoğlu, Ali, "İslâm Hukuku Araştırmalarında Gelenekçilik", s.481; Dönmez, İ. Kafi, "İslâm Hukukunda Müctehid ile Modern Hukuklarda Hakimin Durumu", s.40-41, 42

⁶² Bu konuda bk. Köse, Saffet, *İslâm Hukukunda Kanuna Karşı Hile (Hile-i Şeri'yye)*, s.191 vd; ayrıca iyi bir tahlil için bk. Apaydın, Yunus, "İslâm Hukukunun Sistem ve Terminoloji Problemi", s.491-496

Kanun koyucu, her olay hakkında ya ona ait bir hüküm ya da gerçek hükmün yolunu gösteren bir delalet vazetmiştir. Olay hakkında açık bir hüküm mevcutsa buna uymak gerekecektir. Eğer açık bir hüküm mevcut değilse olayın hükmü *İctihâd* ile tesbit edilecektir.⁶³ İslâm'ın bünyesindeki hareket prensibi de ictihattır.⁶⁴ Bundan dolayı *İctihâd* dini bir vecibe ve hâyatî bir zarurettir. *İctihâd* yapmak yerine göre, "*farz-ı ayn*" yerine göre de "*farz-ı kifaye*" dir.⁶⁵ Bu sebeple İslâm hukukunun dinamizminin pratik hayata yansımalarının sırrı onun *İctihâd*da verdiği önemde saklıdır. Hatta Kur'an-ı Kerim'in savaş halindeki bir topluluk içinden bir grubun savaşa katılmayarak dinin inceliklerini anlamak (tefakkuh) için ilimle meşgul olmalarını emrederken⁶⁶ Allah yolunda savaşa ile dinî anlamak üzere ilim yapmayı eşit tutması,⁶⁷ Hz. Peygamber'in de *İctihâd* melekelerini elde etmiş alimlerin (müctehid) görüşünde hataya düşmesi halinde bile bir ecir kazandığını bildirmesi,⁶⁸ âlimlerin peygamberlerin varisleri olduğunu ifade etmesi⁶⁹ konunun önemini çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu İslâm dininin hayata intibakının bu yolla sağlanacağını ve İslâm hukukunun dinamizminin *İctihâd* yoluyla ortaya çıkacağını

⁶³ Şafii, *er-Risale*, s.477, nr.1326

⁶⁴ İkbâl, *İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s.202

⁶⁵ Konu ile ilgili delil ve değerlendirmeler için bk. Karaman, *İslâm Hukukunda İctihâd*, s.27-33; Ömeri, Nadiye Şerif, *el-İctihâd*, s.121 vd.; Nemr, *el-İctihâd*, s.63-68

⁶⁶ *Tevbe*, (9), 122

⁶⁷ Nemr, a.g.e., s.65

⁶⁸ Buhârî, "*İ'tisâm*", 20,21; Müslim, "*Akdiye*", 15; Ebû Dâvûd, "*Akdiye*", 2; Nesâî, "*Ahkâm*", 2. "*Kudât*", 3; İbn Mâce, "*Ahkâm*", 3; Ahmed b. Hanbel *Müsne'd*, IV, 198, 204, 205

⁶⁹ Buhârî, "*İlim*", 10 Ebu Dâvûd, "*İlim*", 1; İbn Mâce, "*Mukaddime*", 17; Dârimî, "*Mukaddime*", 22.

bir ifadesidir. Ayrıca Hz. Peygamberin *Muaz b. Cebel*'i Yemen'e idareci gönderirken onun Kur'an ve Sünnette açık bir hüküm bulamadığı olaylarda *İctihâd*la sonuca varacağını söylemesi üzerine Hz. Peygamber'in Allah'a hamdetmesi⁷⁰ de bu sebeptir.

İctihâd farz olduğuna göre müctehid delillerde inceleme ve araştırma yoluyla şer'i hükme ulaşmak zorundadır. Bu ortaya çıkan meselelerin çözümsüz bırakılmamasının mecburi bir görev olduğu anlamına gelir. İnsan bu dünyada Allah'ın rızasına uygun olarak yaşamakla mükellef bulunduğu göre, karşılaştığı bir olayda onun hükmünü araştırıp bulmaktan geri duramaz. Çünkü, her olaya dinin koyduğu bir hüküm mevcuttur. Bu da, *İctihâd*ın zorunluluğunu ortaya koymaktadır. Bu mecburiyet, bir hukukçuya, temel kaideleri sosyal hayata intibak ettirecek şekilde bir *tefsîr* faaliyetini gerekli kılmakta ve ondan hukukun zaruri olan yenilenme ve aktivite halinde bulunması işine daha yoğun bir şekilde iştirak etmesini istemektedir.

Kitap ve Sünnette yeni bir olayın açık hükmü bulunamayınca, genel prensipler ve dinin ruhundan hareket ederek varılan hüküm "*rey*" olarak isimlendirilmektedir.⁷¹ İslâm hukukunu bu güne kadar taşıyan ve yeni ihtiyaçlara cevap verecek hale getirerek onu bir bütün olarak, çeşitli müesseseleriyle birlikte ortaya koyan kaynak "*rey*"dir. Bu kıyas ve *İctihâd* yoluyla yeni hükümler tesis etme işidir ve önemli bir kaynaktır. İslâm hukukunu yeni ihtiyaçlar karşısında dinamik bir yapıya kavuşturan da bu kaynaktır.⁷² Bu sebeple şer'i hükümlerin genişlemesini ve yeni problemlere cevap vermesini sağlayan, buradan çeşitli bölgelerin ihtiyaçlarına, değişen zamanların icaplarına uygun olarak İslâm hukukunun gelişmesinde *İctihâd* güçlü bir faktör olmuştur.⁷³

⁷⁰ Ebû Dâvûd, "*Akdiye*", 11; Tirmizî, "*Ahkâm*", 3; Ahmed b. Hanbel *Müsned*, V.236-242

⁷¹ Karaman, *a.g.e.*, s.19,107-109

⁷² Cîr, Halil, "*İslâm Hukukunun Dinamizmi*", s.18

⁷³ Mahmesanî, "*Müslümanların Geri Kalmaları ve Kalkınmaları*", s.51

İslâm hukukunun dinamizminin *İctihâda* bağlı olduğu ve İslâm'ın *İctihâd* farz kıldığı gözönüne alınırsa, bu kapının kapanması da sözkonusu olamaz. İslâm'da, hukuku bir ilim seviyesine yükselten de onun *İctihâda* verdiği değerdir. Herhangi bir mesele ortaya çıktığında, onun *İctihâd* yoluyla çözüme kavuşturulmasıyla ilgili metodları ve İslâm hukukunun maksatlarını konu alan binlerce "*usulü fıkıh*" kitabının yazılması ve bu ilmin tatbikatı mahiyetinde, insan hayatının bütün yönlerini ilgilendiren meseleleri tahlil eden ve inceleyen, onlara çözüm üreten kütüphaneler dolusu "*furuu fıkıh*" eserlerinin mevcudiyeti bunun şahididir. *Muhammed Hamîdullah*'ın tespit ettiğine göre Dünyada hukuk ilmine ait ilk monografik eseri "*er-Risale*" adıyla *İmam Şâfiî* (ö.204/819) yazmış,⁷⁴ Devletler umumi hukukunu evrensel kılan ve müstakil bir hukuk dalı halinde inceleyen de İslâm hukukçuları olmuştur.⁷⁵ Yine dünyada ilk yazılı Anayasayı da Hz. Peygamber yapmıştır.⁷⁶ Buna göre *Sadri Maksudi Arsal*'ın İslâm'da hukuk öğretiminde doğmatik bir metod takip olunduğuna ve hukukun bir ilim seviyesine yükselemediğine⁷⁷ dair iddiaları tutarsız gözükmemektedir. *İctihâd*ı mecbur tutan bir sistem, hukuk öğretiminde nasıl doğmatik bir metod takip edebilir!. Ayrıca *Arsal*'ın "*Dünyevi hukuk sistemlerindeki serbest tenkit ve Tefsîr imkanı İslâm hukukunda yoktur*"⁷⁸ şeklindeki iddiası da tutarsızdır. Az önce de ifade edildiği gibi Kur'an ve Sünnetin çizdiği temel çerçeve dışına çıkmamak kaydıyla normların *tefsîri* ve onlardan hüküm çıkarma işi ehli için serbesttir ve hatta bunda mecburiyet

⁷⁴ Hamidullah, "*İslâm Hukukunun Kaynaklarına Dair Yeni Bir Tetkik*", s.64

⁷⁵ Hamidullah, *İslâm Hukuku Etüdleri*, s.117-118

⁷⁶ Hamidullah, *a.g.e.*, s.51

⁷⁷ Arsal, "*Hukuk İlmi ve Sosyoloji*", s.21

⁷⁸ Arsal, "*a.g.m.*", s.21

vardır. Kanunların *tefsîrinin* kanun koyucunun iradesine, hukukun temel ilkelerine ters düşmeyeceği prensibi bu günkü hukuk sistemlerinin de kabul ettiği bir ilkedir.⁷⁹ Aksi takdirde hukuk alanında keyfilik ve kargaşa baş gösterecektir. İslâm hukukunda esas alınan ölçü de budur. Yine Kur'an ve sünnette bütün niçinlere önceden cevap verildiği ve büyük imamların bu yönde bir emri olduğu şeklindeki görüş⁸⁰ de *İctihâd* zarureti ile bağdaşmadığı gibi mezhep imamları da böyle bir şey söylememişler, aksine *İctihâd* teşvik etmişler, hatta kendi görüşlerinin bir incelemeye tabi tutulmadan kabul edilmesini dahi hoş karşılamamışlardır.⁸¹

3. Hükümlerde Esneklik:

İslâm hukukuna canlılık ve dinamizm kazandıran özelliklerinden birisi de esnek bir yapıya sahip olmasıdır. Bu esnekliği sağlayan niteliklerden birisi, daha önce de işaret edildiği üzere kanun koyucunun normları vâzederken her toplumun zaman ve zemine göre ihtiyaçlarını karşılayabileceği bir hareket alanı tayin etmek için bilinçli boşluklar bırakmasıdır. Bu sebeple Kur'an-ı Kerim⁸² ve Hz. Peygamber çok soru sorulmasını yasaklamışlardır.⁸³ Çünkü detaya ait sorular teşri kaynağından verilecek cevaplar bağlayıcılık arzedecektir. Zamanın icâplarına göre çözüme kavuşturulması gereken olaylar daha önceden halledilme yoluna gidilince o günün şartlarına göre ortaya konulan bu çözümler daha sonraki insanların hareket alanını daraltacak,

⁷⁹ bk. Çağır, Orhan Münir, *Hukuk Başlangıcı*, s.134

⁸⁰ Arsal, "a.g.m.", s.21

⁸¹ bk. İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkı'in*, II, 200-201; Karaman, a.g.e., s.158-161; Köse, a.g.e., s.176-177

⁸² *Mâide* (5), 101

⁸³ Buhârî, "*İ'tisâm*", 3; Müslim, "*Fezâil*", 130,132,133; Ebû Dâvûd, "*Sünnet*", 6

onları sıkıntıya sokacaktır. Bundan başka bu sorular ek mükellefiyeti de beraberinde getirecektir.*

İslâm hukuku, nassların daha sonraki asırlarda ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar ve çevre şartları içerisinde yorumlanması ve bu boşlukların serbest doktriner görüşlerle doldurulması ile belli bir muhteva ve sistematik yapı kazanmıştır.⁸⁴ Nassların tefsîri ve boşlukların doldurulması faaliyetinde diğer bir söyleyişle yeni meselelere Kur'an ve sünnetin prensipleri çerçevesinde çözüm aranırken anlayış ve metod farkından dolayı aynı meselede farklı görüşler ortaya çıkabilmiştir. Kaynak, temel çerçeve ve öz aynı olduğundan hukuki değer açısından bu görüşler arasında bir fark yoktur ve her bir görüş İslâm hukukunun bir parçasıdır. Bu da

*Hz. Peygamber bir hutbesinde: *"Ey İnsanlar! Size hac farz kılınmıştır. haccedin"* dediğinde içlerinden birisi *"Her sene mi Ya Rasulallah?"* diye sorunca, *O cevap vermemiş aynı şahıs üç defa tekrar edince Allah Rasülü: "Sizi kendi halinize bıraktığım müddetçe siz de beni bırakın. Evet desem hacc her sene farz olur, siz de bunu ifa edemezsiniz. Sizden evvelki ümmetler çok soru sormaları ve peygamberine muhalefet etmeleri sebebiyle mahvolmuşlardır. Size herhangi bir şeyi emrettiğimde onu gücünüz yettiği ölçüde yerine getirmeye bakın. Bir şeyi de yasakladım mı ondan kaçının"* buyurdu (Müslim, "Hacc" 412, "Fezâil", 131,; Nesâî, "Menâsik", 1; İbn Mâce "Mukaddime", 1, "Menâsik", 2; Dârimî, "Menâsik", 4; Ahmed b.Hanbel, "Müsned", I, 255,291,371,372,;II,312, 428,457,508...)

Bu ve benzeri bir çok sorunun sorulması üzerine Allah'ın muaf tuttuğu şeylerin hükmünün sorulmamasını emreden Mâide(5) suresinin 101. ayeti nazil oldu. (İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-azim*, III, 199-202)

Yine Hz. Peygamber: *"Müslümler içinde büyük günah sahibi olan o kimsedir ki, insanlara haram kılınmayan bir şeyin hükmünü sorar da o, sırf bu sorudan dolayı haram kılınmış olur"* buyurmuştur. (Buhârî, "İ'tisâm", 3; Müslim, "Fezâil", 130,132,133; Ebû Dâvûd "Sünnet", 6)

⁸⁴ Bardakoğlu, *"İslâm Hukuku Araştırmalarında Gelenekçilik"*, s.481; Dönmez "a.g.m.", s.42-43; Kardâvî, *el-Medhal*, s.152 vd; a.mlf., *el-Hasâisü'l-âmme*, s.223-225; Subhi, Şalih, *Me'alimü's-şeria*, s.59

İslâm hukukuna bir zenginlik kazandırmıştır. Değişik kültür ve hayat tarzlarının hakim olduğu coğrafi bölgelerdeki insanlar bu görüşlerden kendi meselelerine en uygun çözümü tercih edebilecekleri gibi yeni *İctihâd*larla içinde bulundukları duruma daha uygun çözümler de üretebileceklerdir. *Said Ramazan*'ın ifadesiyle "*hukuki görüşler arasındaki bu çeşitlilik şeriatın esnekliğinin açık bir delilidir.*"⁸⁵

İslâm hukukunun esnekliğine delalet eden diğer bir özellik de zaruret hali, özür, ihtiyaç, sıkıntı, ikrah hali, acziyet ve zaaf durumu gibi insanların ve İslâm toplumunun karşı karşıya kaldığı olağanüstü durumları dikkate alıp güçlüğü kaldırarak, bu durumlarda kolaylık sağlayacak ve bazı mükellefiyetleri haafifletecek istisnai kaideler vazetmesi, insanların örf-adetlerini dikkate alması ve maslahata riayet etmesidir.⁸⁶

Genel çerçeve ve temel yapı aynı kalmak üzere hükümlerde değişebilme özelliğine de aynı açıdan bakılabilir. Hukuk ile hayat arasında canlı bir bağ vardır. Hayat sürekli gelişme ve değişme halindedir. Çünkü, Allah kainatta her an yaratma ve tasarruf halindedir.⁸⁷ Bilim, teknik, teknoloji, iktisat, maliye ve iş hayatındaki gelişmeler, medeni ve sosyal şartların değişmesi, siyasi, idari ve milletlerarası ilişkilerdeki gelişmeler yeni problemleri ortaya çıkarmaktadır. Bu sebeple bu meselelerle daha evvel karşılaşmamış olan mükelleflere göre ayarlanmış olan önceki çözümler, yeni gelişmeleri yaşayanlar için dar gelebilecektir. Çünkü şartlar değişmiş, mükellef de değişmiştir.⁸⁸ Bundan dolayı hukuk, insanların birarada yaşamalarının devamlı değişen zorunluluklarıyla birlikte adım atabilmek için bu şartların

⁸⁵ Said, Ramazan, *İslâm Hukuku*, s.45

⁸⁶ Kardâvî, *el-Medhal*, s.193-199; a.mlf., *el-Hasa'isü'l-amme*, s.225; Subhi Salih, *a.g.e.*, s.61; Tahmaz, *a.g.e.*, s.71-73

⁸⁷ *Rahman* (55), 29

⁸⁸ Karaman, "*Günümüzün Dini Problemleri ve Çözüm Yolları*", s.17-21

gelişimi sürecinde kendini daha da geliştirecek ve değiştirecektir.⁸⁹ Her hukuk düzeninde değişen ve değişmeyen unsurlar vardır. Değişen unsurlar tarihi ve ictimai bünyeden, realitelerden doğmaktadır. Değişmeyen unsurlar ise insan şahsiyetinin ve ruhun manevi karakterinde aranmalıdır.⁹⁰ Toplum kendi hayatı süresince, bu süreklilik ve değişiklik özelliklerini uzlaştırmak zorundadır. Toplum kendi toplumsal yaşantısını düzenleyebilmek için ebedi ilkelere sahip olmalıdır. Çünkü ebedi ve daimi olan sürekli değişen bir dünyada bize tutunacak bir dal uzatır.⁹¹ İslâm hukukunun kendisine istinad ettiği temel prensipleri ile ibadetler, miras hükümleri ve bazı hadler gibi pek az olan tafsilatlı hükümleri delalet ve sübut yönünden kat'i nassların ifadesi olduğundan değişmeyen ve sürekli olan kısmını teşkil eder. Bunlar toplumun gelişme ve değişmesine mani olmayan ve değişmesine de ihtiyaç duyulmayan, özünde bulunan hikmetlerin kıyamete kadar geçerlilik arzettiği esaslardır. Bunlarda değişikliğe gidilmesi de toplum düzeninin ahengini bozacaktır. Değişmez olan ve insan ruhunun derinliklerine kök salmış bulunan bu temel esasların özüne bağlı kalmak suretiyle elde edilen *İctihâdî* hükümler değişebilir, farklı zaman ve zemine göre farklı hükümler ortaya çıkabilir. Prof. Dr. Hayrettin Karaman'ın ifadesiyle bu İslâm hukukunun değişmezlik prensibi içinde değişme mucizesini gerçekleştirdiğinin bir ifadesidir.⁹² “*Ezman'ın tegayyürü ile ahkâmın tegayyürü inkar olunamaz*”⁹³ şeklindeki Mecelle'de ifadesini bulan bu kaide İslâm hukukunun esnekliğinin de bir

⁸⁹ Said Ramazan, *a.g.e.*, s.30

⁹⁰ Çağıl, *a.g.e.*, s.9

⁹¹ İkbâl, *İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s.201-202

⁹² Karaman, *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*, III, 256

⁹³ Mecelle, md.,39

ifadesidir.⁹⁴ Bu sebeple İslâm hukukunun hükümlerinin değişmezliği ile ilgili olarak ileri sürülen iddialar yersizdir.

4. Nassların Delaletler Yoluyla Bir Çok Hüküm Elde Edilmesine Uygun Olması:

Delalet; zihnin bir şey hakkındaki bilgiden başka bir şeyin bilgisine ulaşması anlamına gelir.⁹⁵ Nasslar, vermiş oldukları bilgiden başka bir bilginin elde edilmesi için geniş bir alan bırakmışlardır. Bu sebeple, Kur'an ve Sünnetin nassları hükümlere sadece lafız ve ibareleri ile değil ruhu ve maksadıyla da delalet etmektedir. Bir müctehid nassdan hüküm çıkarırken, onun lafız ve manasından ilk bakışta anlaşılan anlamının yanısıra (ibarenin delaleti), dil ve mantık kurallarını da işleterek lafızdan dolayıli olarak başka hükümler ve manalar çıkarabilecektir (ibarenin delaleti). Ayrıca müctehid nassın ibaresiyle delalet ettiği mananın özüne ve illetine inmek suretiyle onu, benzeri veya daha elverişli bir başka olaya uygulayabilecek (nassın delaleti), söylenmiş kısmı takdir ederek söylenmemiş kısma delaletini (nassın iktizası) dikkate alarak başka bir çok hüküm elde edebilecektir. Konu ile ilgili şu örneği zikretmek maksada kafidir.⁹⁶ "Annelerin örfe uygun

⁹⁴ Nemr, *el-İctihâd*, s.125-130; Kardâvî, *el-Medhal*, s.81, 200 vd.; a.mlf., *el-Hasâis*, s.199 vd.; İbn Âşûr, *a.g.e.*, s.140-141; Nadiye Ş. Ömeri, *el-İctihâd*, s.246-252; Şelebi, *Ta'lîlû'l-Ahkâm*, s.37 vd.; Tahmaz, *a.g.e.*, s.66; Attar, *Tatbîkû's-şerî'a*, s.95; Subhi Salih, *a.g.e.*, s.58 vd.; Karaman *a.g.e.*, III, 256-259; Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, muhtelif yerler; Aktan, Hamza, "*a.g.m.*", s.85-86

⁹⁵ Bolay, M.Naci, Bardakoğlu, Ali, "*Delalet*", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, IX, 119

⁹⁶ Bu konuda geniş bilgi ve örnekler için Usulü fıkıh kitaplarının Delaletleri inceleyen bölününe bakılabilir.

olarak beslenmesi ve giyimi çocuk kendisinin olana (babaya) aittir"⁹⁷ ayeti ibaresiyle; emzikli annelerin nafakalarının babaya ait olduğuna, işaretiyle; çocuğun nafakasından sadece babanın yükümlü olduğuna, ihtiyaç halinde babanın çocuğun malından karşılıksız olarak harcayabileceğine, evlenme sırasında denkliği belirlemede babanın nesebinin esas alınacağına delalet etmektedir. Bu hükümler ayetin çocuğu babaya nisbet etmesinden işaret yoluyla çıkarılmıştır. Ayet nassının delaletiyle de annelerin tedavi masraflarının babaya ait olduğunu öngörmektedir. Bu sebeple İslâm hukukçuları nassların delalet yollarının çeşitliliğinden dolayı bir çok olayın hükmünü belirlemede pencereler bulabilmektedirler. Bu da nassların verimliliğine delalet etmektedir.⁹⁸

5. Bazı Hükümlerin İlet ve Maksatlarının Açıklanmış Olması:

İslâm hukukunun temel kaynağı olan nassların bütünü, soyut bir şekilde vazolunmamış, aksine bir çok hükmün faydası ve illeti ya açıktan açığa ifade edilmiş ya da bunlara işaret edilmiştir. "Şeytan içki ve kumar yoluyla ancak aranızda düşmanlık ve kin sokmak; sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık bunlardan vazgeçtiniz değil mi?"⁹⁹ "Kadınların ay hali bir rahatsızlıktır. Bu sebeple ay halinde olan kadınlardan uzak durun"¹⁰⁰ "Onların mallarından sadaka al, bununla onları (günahlardan) temizlersin, onları arıtıp yüceltirsin"¹⁰¹ gibi ayetler

⁹⁷ Bakara (2), 233

⁹⁸ Hallaf, *Mesadiru't-teşri'i'l-İslâmî*, s.159-160; Zeydan, *el-Vecîz*, s.357; Bardakoğlu, Ali, "Delalet", a.g.e., IX, 119-122

⁹⁹ Mâide (5), 91

¹⁰⁰ Bakara (2), 222

¹⁰¹ Tevbe (9), 103

buna örnektir. Nasslar vazolunurken tutulan bu yol, hükümlerin sadece Allah'ın kullarının kendisine boyun eğmesini istediği için değil, bu normların insanların menfaatleriyle beraber yürüdüğünü bildirmek içindir. Bu tutum müctehidlerin, açıkça nass bulunmayan bir mesele ile karşılaşmaları durumunda hakkında nass bulunan olayla illet benzerliği mevcut olması halinde kıyas yapıp, ona göre hüküm vermelerini temin etmektedir. Bu durumdan istifade eden İslâm hukukçuları nassların ruhundan ve illetinden hareket ederek hakkında nass bulunmayan bir çok olayı çözümlemişler ve onları bir hükme bağlamışlar, teşride gözetilen maksadı ve nassların ruhunu kavramışlar ve bu çerçevede genel külli kaideler oluşturarak bölgelerin, toplumların, adetlerin ve muamelelerin farklılığına göre, öz sabit kalmak suretiyle gerekli çözümleri ortaya koyabilmişlerdir. Bu tutum ortaya çıkan her olayın nasslarda bir temelini bulduğunun ve İslâm hukukunun yeni gelişmeleri karşılayabileceğinin başka bir delilidir.¹⁰²

6. Nasslardan Elde Edilen “Külli Kaideler”in Hukukun Uygulanmasında Pratiklik Sağlaması:

İslâm hukukçularının başarılı çalışmaları çeşitli nasslardan çıkardıkları ve kendi çerçevesi içine giren olayların en azından büyük bir kısmının hükümlerini kapsayan kısa, öz ve temel esaslar olan “külli kaideler”¹⁰³ bir çok meselenin çözümünü ihtiva etmektedirler. *Ali Himmet Berki* bu konuda şunu söylemektedir: “Bir hukuk manzumesinin hüsnü kemali, tabii hakları, muktezay-ı akla, fert ve cemiyetlerin ihtiyaçlarına uygunluğu ile ölçülür. Bunlara uymayan bir hukuk sistemi gayeye ulaşmaktan uzaktır... Külli kaideler İslâm hukukunun ayinesi mesabesinde olup İslâm hukukunun ne derece makul ve muhkem esaslara dayandığını

¹⁰² Hallaf, a.g.e., s.160-161

¹⁰³ Subkî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, I,11; Hamevî, *Gamzü uyûni'l-besâir*, I, 51; Zerka, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, II, 947,949-950; İzmirli, *İlm-i Hilâf*, s.186; Baktır, Mustafa, *İslâm Hukukunda Zaruret Hali*, s.148

göstermektedir.¹⁰⁴ Bu kaideler Anayasa, Ceza, Medeni hukuk gibi sadece hukukun bir dalına ait meseleleri değil hukukun bir çok dalını ilgilendiren olayların çözümünü de ihtiva etmektedir.¹⁰⁵ "Eşyada aslolan ibahadır"¹⁰⁶, "Meşakkat teysîri celbeder", "Bir iş zîk oldukça müttesi olur"¹⁰⁷, "Zarûretler memnû olan şeyleri mübah kılar", "Zarûretler kendi miktarlarınca takdîr olunur"¹⁰⁸, "Şekk ile yakîn zâil olmaz"¹⁰⁹, "Zarar ve mukabele bi'z-zarar yoktur"¹¹⁰, "Beyyine müddâi için ve yemin münkir üzerinedir"¹¹¹ gibi kaideler devamlılığa sahip oldukları için fertlerin hareket tarzlarını hukuka uygun olarak önceden tayin etmelerini sağlar. Bu tür bir veya bir kaç kaide üzerine doktora tezleri ve diğer ilmi çalışmaların yapılmış olması onların büyük bir hazine olduğunun ifadesidir. Bu sebeple, İslâm'ın ilk devirlerinde kitaplar ve uygulamalar içinde zaten mevcut olan ve daha sonra müstakil kitaplarda toplanmış bulunan bu külli kaideler, olayları çözümlemede, güç meseleleri tahlil etmede müctehide yardımcı olmakta, adalet ve maslahata ışık tutucu bir lamba vazifesi görmektedir. Ayrıca, muhatap açısından da verien cevap bir temele dayanacağından tatmin edici bir özellik taşımaktadır. Zira cüz'i meselelerin hükümlerini bir temele oturtmadan hem kabul etmek

¹⁰⁴ Berki, Ali Himmet, *Hukuk Tarihinden İslâm Hukuku*, s.56

¹⁰⁵ Hallaf, a.g.e., s.161

¹⁰⁶ Bakara(2),29; A'râf (7),32, Câsiye (45), 13

¹⁰⁷ Mecelle, md. 17-18, ilgili ayetler için bk. Bakara (2), 173, 185, Nisâ(4), 28, Mâide(5),6, Hacc(22),78

¹⁰⁸ Mecelle, md. 21-22; ilgili ayetler için bk. Bakara(2), 173, Mâide(5),3, En'âm(6), 145, Nahl(16), 115

¹⁰⁹ Mecelle,md. 4, ilgili ayet Yunus (10), 36

¹¹⁰ Mecelle, md. 19; ilgili hadisleri için bk. İbn Mâce, "Ahkâm", 17; Muvatta', "Akdiye", 31; Müsned, V, 327

¹¹¹ Mecelle md. 67, ilgili hadis için bk., Buhârî, "Rehin", 6,20,23, "Şehâdât", 1, Tefsîr, III/3; Müslim, "Akdiye", 1,2; Ebû Dâvûd, "Akdiye", 23; Tirmizi, "Ahkâm", 12; Nesâî, "Kudât", 36; İbn Mâce, "Ahkâm", 7; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 253-288...

hem de zihinde tutmak zordur. Bunun yanısıra bu kaideler cüz'i meselelerin hükümlerinin kuvveden fiile çıkmasını sağlamakta, İslâm hukukçularının fetva usullerinin anlaşılmasına yardımcı olmakta ve benzer olayların hükümleri konusunda kişiyi çelişkiye düşmekten, zihin karışıklığından, sayısız cüz'i meselenin hükmünü de ezberlemekten kurtarmaktadır. Bunun yanısıra fikhin gerçeklerini, kaynaklarını ve esaslarını anlamaya, hükmü belirlenmemiş olan problemlerin hükmünü bilmeye, fikh kitaplarındaki hükümleri gereği gibi anlamaya yardımcı olmaktadır.¹¹²

Bütün bunlar gözönünde alındığında külli kaideler, hayatın akışını kolaylaştırmakta ve meselelerin çözümünde pratiklik sağlamaktadır. İslâm müctehidlerinin bu yöndeki çalışmaları İslâm hukukunun canlılığına bir katkının ifadesidir.

7. Dine Dayalı bir Hukuk Sistemi Oluşu:

Bir hukuk sisteminden beklenen, kanunların adil, uygulayıcıların adaletli, çerçevesi çizilen kurallara uymakla yükümlü bulunanların da, kanunlara ve başkasının haklarına saygı duymalarını temin etmesidir. Bu durum ne kadar yaygınlaşırsa, hukuka güven o derece artar ve bunun tabii neticesi olarak hukuk, fonksiyonunu rahat icra eder. Fertlerin kanunlara saygı duymadığı toplumlarda insana rağmen hukuk kaidelerini uygulamak çok zordur. Çünkü böyle bir durumda insanlar, faaliyetlerini hukukun ulaşamayacağı yerlerde sürdürürler ve gerek diğer fertlere ve gerekse kamuya karşı işleyecekleri ihlalleri bu suçun ispatının ya çok zor olduğu zeminlerde ya da suçun hiç tespit edilemeyeceği yerlerde gerçekleştirirler. Bu sebeple hukuk tek başına toplum

¹¹² Sübkî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, I, 10-11; Karâfî, *el-Furuk*, 1,2-3; Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, s.6; İzmirli, *İlm-i Hilaf*, s.186-187; Zerka, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, II, 947-950; Berki, *Hukuk Tarihinden İslâm Hukuku*, s.56; Baktır, *a.g.e.*, s.148; Atar, *Fahrettin, Fıkıh Usulü*, s.6-7

hayatını düzenlemeye yeterli değildir. Cemiyet hayatının sulh ve sükun içerisinde devam edebilmesi, güçlünün yanında zayıfın da yaşayabilmesi ve hakkını müdafaa edebilmesi için -ki sağlıklı bir toplum hayatı buna bağlıdır ve hukukun varlık sebebi de budur- hukukun harici mekanizması kafi değildir. Bunun için hukuk ahlak ve dine muhtaçtır. İddia edildiği gibi İslâm Hukukunun dine dayalı bir hukuk sistemi oluşu onu statikleştirmiş değil, tam aksine ideal bir hukuk sistemi oluşunu temin etmiştir. Zira hukuk gerçek gücünü fertlerin vicdanlarında edindiği yerde bulacaktır. İşte İslâm hukuku, dini ve ahlaki yapıyı devreye sokmak suretiyle, bu dünyada haksızlıklarını gizleseler dahi öldükten sonra ebedi alemde herşeyin hesabını Allah'a verecekleri bilincini fertlerin şuur altına yerleştirmek suretiyle bir iç disiplin (oto-kontrol) mekanizması oluşturarak hukuka saygıyı temin etmekte, hukuk kurallarından önce kendisini kontrol etmesini sağlamaktadır. Çünkü bu durumda fert daima yaratıcısını hatırlayacak ve yaptıklarında kendini kontrol altında tutacaktır. Bu konuya bir örnek olmak üzere *Tahmâz*'ın verdiği şu misali kayedelim:

1919 yılında A.B.D. içkiyi yasakladı. Bu çerçevede içki satışını, üretimini ve ticaretini yasaklayan kanunlar çıkardı. 14 yıl bunun takipçisi oldu ve bu seneler içinde bir çok cezalar uygulandı. 300 kişi idam edildi, 53335 kişi hapisle cezalandırıldı, 16 milyon dolar para cezası kesildi, 404 milyon dolarlık mal müsadere edildi. Buna rağmen içki fabrikalarının sayısı gizli bir şekilde 10 kat arttı.¹¹³

İslâm dini gelmeden önce de Araplar içki bağımlısı idi. İslâm bunu yasakladığında sahabe birbirine yasağı ulaştırdığında içkinin nasıl ve ne zaman yasaklandığını araştırmaya bile lüzum görmeden bir daha dönmek üzere içkiyi bıraktılar ve küpleri dahi kırarak içkileri döktüler.¹¹⁴

¹¹³ Tahmâz, *Mizâtü 'ş-şerî'ati'l-İslâmîyye*, s.99

¹¹⁴ Buhârî, "*Tefsîr*", V/10-11; "*Eşribe*", 3; Müslim, "*Eşribe*", 3-10; Tirmizî, "*Büyü*", 58

Netice olarak İslâm hukukunun vahye dayalı olması, onu beşeri sistemlerin özlemini çektikleri akide-hukuk-ahlak bütünlüğünden kaynaklanan hukuka saygı, arzu ve hevedan, taraflılıktan, çelişki ve aşırılıktan uzak olma, insanı insana kul olmaktan kurtarması neticesini doğurmuştur.¹¹⁵ Hukuka saygıyı temin eden ve bu sayede mahkemelerin yükünü azaltan ve adalet mekanizmasının hızlı çalışmasını sağlayan onun bu dini niteliğidir. Çünkü İslâm hukukunda kanuna itaat, yalnız medeni bir vazife değil, aynı zamanda dini bir mükellefiyettir.¹¹⁶ Bu ise onun en önemli meziyetlerinden birisidir. İslâm hukukunun vahye dayalı bir hukuk sistemi oluşu iddia edildiği gibi bir eksiklik değil tam aksine ona değer kazandıran mümeyyiz vasfıdır.

1. Sonuç:

İnsan hayatının gelişen, değişen bir yapıya sahip olması ve dinamik bir hüviyet taşıması onun tabiatında vardır. Bu hayat içerisinde toplumu düzenleyen kurallardan birisi de hukuktur. İslâm'da kanun koyucu olan, her şeyi bilen ve yaratan Allah ile onun peygamberinin hayatın dinamizmini dikkate almamaları düşünülemez. Çünkü hayatı değişme gelişme halinde yaratan ve bu hayatı düzenleyen kanunları vazeden de Allah'tır. Bu sebeple

¹¹⁵ Erdoğan, Mehmet, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, s.22-23

¹¹⁶ Nallino, Carlo A., *"İslâm Hukuku"*, s.545

İslâm hukukunun yapısı incelendiğinde yeni gelişmeleri karşılayabilecek, yeni olayları çözümleyebilecek bir yapıya sahip olduğu görülecektir. Buna göre İslâm hukukunun statik olduğu şeklindeki düşünceleri ortaya koyan ilim adamlarının İslâm'ı ve İslâm hukukunu tanımadıkları veya ön yargılı davrandıkları anlaşılmaktadır. Her iki durumda da kişinin insafı elden bırakması tabiidir. İslâm hukukunun dinamizmi bazı batılı bilim adamlarının da dikkatini çekmiştir. Harward Üniversitesi öğretim üyelerinden *Prof. Dr. Allame Hugance* bu konuda şöyle demektedir:

"İslâmî sistemin özünde ve yapısında bir gelişme kabiliyeti vardır. Hatta o, bu gelişme özelliği itibariyle, benzer sistemlerin hepsinden üstündür. İslâmî sistemdeki sıkıntı, aslında gelişme ve hamle imkanlarının eksikliği değil bu imkanların kullanılması hususundaki gayret yokluğudur."¹¹⁷

Dr. *Enrico* da şunları söylemektedir:

"İslâm, insan ihtiyaçlarının gereği ile paralel yürür. O, asırlar boyunca küçük bir zaaf göstermeden gelişmeye, canlılık ve uygulanabilirlik gücünü korumaya devam edebilmektedir. O, cihana en sağlam hukuk sistemini sunmuştur. İslâm hukuku bir çok yönleriyle Avrupa hukuk sisteminden daha üstündür."¹¹⁸

1932 yılında Lahey'de toplanan milletlararası modern hukuk konferansı da Fransız, Alman ve İngiliz hukukunun yanısıra İslâm Hukukunu da modern hukukun kaynaklarından birisi olarak kabul etmiştir.¹¹⁹ 1938 yılında yine Lahey'de yapılan ikinci toplantıda İslâm Hukukunun canlı ve gelişmeye uygun olduğunu, başka bir hukuk sisteminden alınmayıp orijinal bir yapıya sahip bulunduğunu tescil etmiştir.¹²⁰

¹¹⁷ Tabbara, *Rûhu'd-dîni'l-İslâmî*, s.312

¹¹⁸ Tabbara, *a.g.e.*, s.312

¹¹⁹ Tabbara, *a.g.e.*, s.312

¹²⁰ Ömerî, İsmail, *el-Hakk ve Nazariyyetü'l-teassüf*, s.11; Zerkâ, *el-Fıkhü'l-İslâmî fî sevbihi'l cedid*, I, 229; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye Kamusu*, I, 326.

İslâm hukukunun dinamizminin ve canlılığının bir değer taşıyabilmesi ancak, sahabe ve müctehid imamları döneminde olduğu gibi onun ruhunu kavramış *İctihâd* şartlarını ve melekesini taşıyan *Mehmet Akif* merhumun ifadesiyle İslâm'ı asrın idrakine söyletecek alimlerin varlığı, en azından hukukun belli dallarında uzmanlaşmış ilim adamlarının yetiştirilmesi ile sağlanacaktır. İslâm hukukunun diğer hukuklara olan üstünlüğü de bu şekilde ortaya çıkacaktır. Bunu gerçekleştirmek ise ümmete farzdır. *İctihâd* şartlarını taşıyan ve bu melekeyi kazanmış alimlerin yetiştirilmesi durumunda çözülemeyecek mesele yoktur. Bu sebeple, İslâm hukukunun statik olduğu yönünde ortaya atılan iddialar ispatı olmayan kuru bir iddiadan öte bir anlam taşımamaktadır.

BİBLİYOGRAFYA*¹²¹

1. Abdürrezzak es-San'ânî (ö.211/826), *el-Musannef* (nşr.H.el-A'zamî), Beyrut 1970-72,I,XI.
2. Ahmet, M.Şerif, *Tefsîru'n-nusûs el-medeniyye*, Bağdad, 1979

¹²¹ *Metinde "Kütüb-i Tis'a"daki hadisler gösterilirken *Concoradance'a* aygün olan baskılar esas alınmıştır.

3. Aktan, Hamza, "İslâm Hukukunun Dinamizmi", *Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Sempozyumu Bildirileri* (16-17 Haziran 1990), İstanbul, ts.(Ensar Vakfı), s.85-91
4. Ali Haydar Efendi (ö.1936), *Dürrü'l-hükkâm*, İstanbul 1330, I-IV
5. Ali Khan, Mir Siadat, "The Mohammedan Laws against Usury and how they are Evaded", *Journal of Comparative Legislation*, II(1929), s.233-244.
6. Apaydın, Yunus, "İslam Hukukunun Sistem ve Terminoloji Problemi", *Günümüz Din Bilimleri Sempozyumu* (27-30 Haziran 1989), Samsun 1989, s. 491-496.
7. Arsal, Sadri Maksudi, "Hukuk İlmi ve Sosyoloji I; Hukuk Kavaidi ve Hukuk İlmi", *AÜHFD*, I/1(1964), s.20-34
8. Arsebük, Esat, *Medeni Hukuk*, İstanbul 1938
9. Atar, Fahreddin, *Fıkıh Usulü*, İstanbul 1988
10. Attar, Abdünnasır Tevfik, *Tatbiku's-şer'i'ati'l-İslâmiyye*, Kahire 1993
11. Baktır, Mustafa, *İslâm Hukukunda Zorureti Hali*, Ankara, ts (Akçağ yayınevi)
12. Bardakoğlu, Ali, "İslâm Hukuku Araştırmalarında Gelenekçilik", *Günümüz Din Bilimleri Sempozyumu* (27-30 Haziran 1989), Samsun 1989, s.479-484
13. Baz, Jean, *Essai sur la fraude a la loi en droit musulman*, Paris 1938
14. Berki, Ali Himmet, *Hukuk Tarihinden İslâm Hukuku*, Ankara 1955
15. Bilge, Necip, *Hukuk Başlangıcı*, Ankara 1994
16. Bilmen, Ömer Nasuhi (ö. 1971) *Hukuk-ı İslamiyye ve İstulâhat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul, ts.(Bilmen Yayınevi), I-VIII
17. Bolay, M.Naci -Bardakoğlu, Ali, "Delalet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1988- IX, 119-122.
18. Cin, Halil, "İslâm Hukukunun Dinamizmi", *Diyanet Dergisi* (Hicret Özel Sayısı), Ankara 1981, s.16-18.
19. Çağıl, Orhan Münir, *Hukuk Başlangıcı Dersleri*, İstanbul 1963

- 20.Dönmez, İbrahim Kâfi, "İslâm Hukukunda Müctehid ile Modern Hukuklarda Hakimin Durumu", *MÜİFD*, sy.4 (1986), s.23-51
- 21._____, "Hz. Peygamber'in Tebliğine Hakim Olan Başlıca Hukuk Prensipleri", *Ebedi Risalet Sempozyumu Bildirileri*, İzmir 1993, I,161-181
- 22.Dönmezer Sulhi, "Hukuk ve Hayat", *İÜHFM*, XXI/1-4 (1957), s.424-433
- 23.Ebû Yahyâ, Muhammed Hasan. *Ehdâfî't-teşrî'i'l-İslâmî*, Amman 1405/1985
- 24.Erdoğan, Mehmet, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İstanbul 1990
- 25.Goitein, S.D., "İslâm Hukukunun Doğum Anı", (trc. Bülend Davran), *İTED*, I/4(1953), s.57-62
- 26.Goldziher, Ignaz (ö.1921), "Fıkıh", *The Encyclopaedia of Islam* (new edition), Leiden 1960, II,886-887
- 27.Gözübüyük, A.Şeref, *Hukuka Giriş*, Ankara 1986
- 28.Hallâf, Abdülvehhab, *Mesadîru't-teşrî'i'l-İslâmî fî mâ lâ nassa fih*, Kuveyt 1978
- 29.Hamevî, Ahmed b. Muhammed (ö.1098/1687), *Gamzû uyûni'l-hesair*, Beyrut 1405/1985, I-IV.
- 30.Hamîdullah, Muhammed, "İslâm Hukukunun Kaynaklarına Dair Yeni Bir Tedkik", (trc. Bülend Davran), *İTED*, I/4 (1953), s.63-67
- 31._____, *İslâm Hukuku Etüdleri*, İstanbul 1984
- 32.Hemmân Abdurrahim Sa'd, "Arzu'l-ehâdisi'n-nebeviyye el-müteallika bi's-şûrâ", *eş-Şûrâ fî'l-İslâm*, Amman 1989
- 33.Heysemî, Ebu'l-Hasan (ö.807/1405), *Mecma'u'z-zevâ'id*, Beyrut 1967, I-X
- 34.İbn Âşûr, Muhammed Tahir (ö.1973), *Makâsidü's-şer'i'ati'l-İslâmîyye*, Tunus 1978
- 35.İbn Dakîkî'l-İd (ö.702/1302), *İhkamü'l-ahkâm* (nşr. Ahmed M.Şakir) Beyrut 1987, I-II.

- 36.İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350), *I'lâmü'l-muvakkı'in* (nşr. Taha Abdurrauf Sa'd). Beyrut, ts.(Darü'l-Cil), I-IV.
- 37.İbn Kesir, İsmail b. Ömer (ö.774/1373), *Tefsiru'l-Kur'âni'l-azîm* (nşr. M.İbrahim el-Benna v. dğr.), Kahire 1390/1971, I-VIII.
- 38.İbn Teymiyye, Takıyyüddin 8ö. 728/1327), *es-Siyâsetü's-şer'iyye* (*Mecmûa Fetâvâ* XXVIII. cilt içinde, nşr. Abdurrahman b. Muhammed) Riyad 1381-86.
- 39.İkbal, Muhammed(ö.1357/1938), *İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu* (trc. M.Ahmet Asrar), İstanbul 1984.
- 40.İmre, Zahit, *Medeni Hukuka Giriş*, İstanbul 1971
- 41.İzmirli, İsmail Hakkı (ö.1946), *İlm-i Hilâf*, İstanbul 1330
- 42.Karadâgî, Ali Muhyiddîn, *Mebde'ü'r-rızâ fi'l-ukûd*, Beyrut 1406/1985, I-II
- 43.Karafi, Ebü'l-Abbâs Ahmed (ö.684-/1285), *el-Furûk*, Beyrut, ts.(Â lemü'l-Kütüb), I-IV.
- 44.Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukukunda İctihâd*, Ankara, ts. (DİB yay.)
- 45._____, *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*, İstanbul 1988-92, I-III,
- 46._____, "Günümüzün Dini Problemleri ve Çözüm Yolları", *Günümüz Dini Bilimleri Sempozyumu* (27-30 Haziran 1989), Samsun 1989, s.17-24
- 47.Kardâvî, Yusuf, *el-Hasâ'isi'l-âmme li'l-İslâm*, Kahire 1989
- 48._____, *el-Medhal li-dirâseti's-şer'i'ati'l-İslâmîyye*, Kahire 1990
- 49._____, *Şer'i'atü'l-İslâm*, Kahire 1993
- 50.Köprülü, M.Fuad (ö.1966), "Fıkıh", *İslâm Ansiklopedisi* (MEB yay.), İstanbul 1940-88, IV, 608-622
- 51.Köse, Saffet, *İslâm Hukukunda Kamına Karşı Hile* (*Hile-i Şer'iyye*), İstanbul 1996
- 52.Mahmesani, Subhi, "Müslümanların Geri Kalmaları ve Kalkınmaları, İslâm'ın Çağdaş Sosyal İhtiyaçları Karşılama Kabiliyeti" (trc. H.Karaman, *Yeni Gelişmeler Karşısında İslâm Hukuku* içinde), İstanbul 1987

53. Medkûr, M. Sellam, *Vücûbu tatbiki şerî'ati'l-İslâmîyye* (bs.yeri yok), 1979
54. Muslehuddin, Muhammed, *Philosophy of Islamic Law and the Orientalists*, Lahore, ts.(Islamic Publications)
55. Nallino, Carlo A.(ö.1938), "İslâm Hukuku"(trc. Akif Erginay), *AÜHFD*.XI/1-2 (L954), S.543-562
56. Nemr, Abdülmün'im, *el-İctihâd*, Kahire 1987
57. Ömeri, İsmail, *el-İlakk ve Nazariyyetü't-teassüf fî isti'mâli'l-hakk*, Musul 1405/1984
58. Ömeri, Nadiye Şerif, *el-İctihâd fî'l-İslâm*, Beyrut 1405-1985
59. _____, *İctihâdû'r-Rasul*, Beyrut 1404/1984
60. Said Ramazan, *İslâm Hukuku* (trc. Bayram Can), İstanbul 1988
61. Schacht, Joseph (ö.1969), *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1971
62. _____, "Şeriat", *İslâm Ansiklopedisi* (MEB yay.), İstanbul 1940-88, XI, 429-435...
63. Sevig, Vasfî Raşid, "Fıkıh ve Medeni Kanun", *AÜHFD*, VIII/3-4 (1951), s.210-235
64. Subhi es-Salih, *Me'âlimü's-Şerî'ati'l-İslâmîyye*, Beyrut 1975
65. Sübkî, Tâcüddîn (ö.771/1369), *el-Eşbah ve'n-nezâir* (nşr. Adil Abdülmevcud-Ali M.İvad), Beyrut 1411/1991, I-II.
66. Süyûtî, Celalüddin (ö.911/1505) *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, Kahire 1378/1959
67. Şâfiî, Muhammed b. İdris (ö.204-819), *Er-Risâle* (nşr.Ahmed M.Şakir) Kahire 1979
68. Şâubî, Ebu İshak (ö.790/1388), *el-Muvafakât* (nşr. Abdullah Draz), Kahire, ts. (el-Mektebetü't-Ticariyyetü'l-Kübra), I-IV.
69. Şehristânî, Ebû'l-Feth (ö.548/1153), *el-Milel ve'n-nihal* (İbn Hazm, el-Fasl kenarında), Kahire 1317-21, I-V
70. Şelebî, M.Mustafa, *Ta'lîlü'l-ahkâm*, Beyrut 1401-1981
71. Şevkânî, Muhammed b. Ali (ö. 1250/1834), *Neylû'l-estâr*, Kahire 1357/1938, I-VIII
72. Tabbâra, Afif Abdülfettâh, *Rûhu'd-dîni'l-İslâmî*, Beyrut 1977

73. Tahmâz, Abdülhamid, *Mizâtü's-şerî'ati'l-İslâmiyye*, Dimaşk 1411/1991
74. Teftâzânî, Sa'duddîn (ö.793/1391), *et-Telvîh*, Kahire 1377/1957, I-II
75. Tyan, Émile, "La Procedure "du défaut" en droit Musulman", *Studia Islamica*, VII, Paris 1957, s.115-133
76. Uzunpostalcı, Mustafa, *Hukuk ve İslâm Hukuku*, Konya 1987-90, I-II
77. Veldet, Hıfzı, *Medeni Hukuk*, İstanbul 1945
78. Watt, W. Montgomery, *Modern Dünyada İslâm Vahyi* (trc. M. S. Aydın), Ankara 1982
79. Zerkâ, Ahmed (ö.1938), "Umumi Olarak Hukuk" (trc. H.Karaman, *Yeni Gelişmeler Karşısında İslâm Hukuku* içinde), İstanbul 1987
80. Zerkâ, Mustafa Ahmed, *el-Fikhu'l-İslâmî fi sevbihi'l-ceddîd*, Dimaşk 1967-68, I-III.
81. _____, "el-İctihâd ve devru'l-fikh fi halli'l-müşkilât", *el-Cami'atü'l-İslâmiyye*, sy.22, Rabat 1409/1989, s.147-162
82. Zeydân, Abdülkerim, "Eseru'l-kusûd fi't-tasarrufât ve'l-ukûd", *Mecmu'a buhiis fikhîyye* içinde, Bağdad 1407/1987, s.249-270
83. _____, *el-Vecîz fi usûli'l-fikh*, Amman 1411/1990
84. _____, "Hukuku'l-efrad fi dâri'l-İslâm", *a.g.e.* içinde, s.89-138
85. Zühaylî, Vehbe, "Nazariyyetü'l-bâ'is fi'l-ukûd fi'l-fikhi ve's-usûl", *Mecelletü's-şerî'a ve'l-kânûn* (Cami'atü'l-İmârâti'l-Arabiyye el-Müttehide), sy.1, Ayn 1407/1978, s.15-31